

Börtönvirágok.

A XIX. század első felében európaszerte megindul a börtönök javításának mozgalma. Magyarországból kiváló férfiakat küldenek a külföldi rendszerek tanulmányozására. Ezeknek útja értékes beszámolókat eredményez és rámutat arra, hogy börtöneink állapota kétségbeejtő. Szemere Bertalan Javitó fogház terve, Bárány Eötvös József Vélemény a fogházjavítás ügyében és Kossuth Lajos hírlapi cikke a fogházjavításról (Pesti Hírlap, 1842. 169.) a legjelentősebb állomásai a kérdés fejlődésének.

Ebben a humánus mozgalomban az írók is résztvesznek. Él bennük a költő apostoli hivatásának gondolata, egy sem zárkózik elefántcsonttoronyba, mind dolgozni akar nemzetéért. De maga a külföldi irodalom is kedvez a börtönregénynek s ilyen tárgyú epizódoknak. Nagy szerepe jut a börtönnek Hugo, Dumas és Sue regényeiben. Különösen Dumas elemzi szívesen a szerencsétlen rabok lelki világát, ő teremti meg a pókkal, léggel barátkozó fogolynak és az oktanul is kegyetlen börtönőrnek ismert alakját. A szerencsétlen rab olykor megadja magát sorsának, majd megküzd a szabadság visszaszerzéséért, pástétomba süttöt kötélhágcsó, láncszemből készített ráspoly stb. segítségével. Ezeket az alakokat gyönyörli ki Mark Twain Tamás úrfi rajzában, aki olvasmányai alapján kígyóval és békával ajándékozta meg a szerencsétlen foglyot, bár az irtózik ezektől. A romantikának ezek a túlzásai elkoptak, Dumas börtönrajzai sokat veszítettek egykorú sikerükből.¹ A magyar irodalomban azonban a legkiválóbbak művében találjuk meg a börtön virágait, s ők felülmúlták mesterüket: örök emberi érzést oltottak a börtönben szenvedő hős lelkébe, s ezzel megszerezték számára a halhatatlanságot.

Eötvös József *A falu jegyzőjében* a jólelkű ember őszinte megbotránkozásával írja le a vármegye tömlőcét. Az ott szereplő szerencsétlen embereknek kevés köze van a regény cselekvényéhez, annál több az érzőszívű olvasó lelkéhez. Eötvös művészetét ma is bámuljuk, pedig a börtönök szomorú állapota azóta megváltozott. Azonban ma is értékes a lelkirajz, amit a szerző a szerencsétlen foglyok érzéseiről és gondolatairól alkotott. Az egyik rab éppen szabadulása előtt betegedik meg. Tíz évig volt elzárva, s most kétségbeejti a gondolat, hogy a szabadulás óráját nem érheti meg: „Ez élet először kínos neki, a világ melynek élvezetétől tíz hosszú évig elzárattott, paradicsomként áll képzelet előtt, a zöld mező, melyen mások gondtalanul mennek át, a folyó nyugodt tüköre, a roppant láthatár, melynek szépségét szabadsága napjaiban nem gyanítja: mondhatatlan vággyal töltik el a rabnak lelkét...“ Az ellentét a szomorú börtön és paradicsomi külső világ között a szerencsétlen rab lelkének állandóan visszatérő érzése. „Eleven sírjában“ ő, testét bezárták, lelke a szabadban keres vigasztalást, mely innen ezerszerre szebbnek tűnik előtte. Violának börtönében legtöbb gondot felesége gyermekei okoznak: mi lesz belőlük nélküle? Egyetlen reménye, hogy apjukat elfeledve, más néven még boldog emberként élhetnek. Majd beléfásul keserű gondolataiba, megtöri a rabság.

¹ Petőfi még rajongással ír Dumas művészetéről: „Dumas... oly szépek festi még a fájdalmat is, hogy az ember csaknem készakarva boldog talanná lesz, hogy olyan édes bánatot érezen.“ (*Utí levelek*, XVI.)

A börtön Tengelyi lelkét is megtöri: elvesztette nevének becsületét, szabadságát, szerencsétlen gyermekeire örökül csak meggyalázott nevét hagyhatja. (432. l.)

Petőfi lelkébe a szabadságszeretet rettenetes félelmet ültet a börtönnel szemben. A fogság borzalmainak legszebb ábrázolását *Az apostolban* találjuk meg. Szilvesztert elfogják, bebörtönzik. Nem tudja, álomból, vagy ájulásból tért-e magához, mikor eszméletét visszanyerte. Nem tudja, egy órán, vagy több hónapon át feküdt-e eszméletlenül. A bilincs csörrenése juttatja eszébe, hogy hol van. Mélyen a föld alatt, „mélyebben, mint a rothadó halottak a temetőnek fenekén!” Ó, eltűrné szenvedését zúgolódás nélkül, de nejére s gyermekeire gondol, mi lesz azokból!? Sírását és panaszát az örök sötétség egykedvűleg szemléli, míg kifaradt lelke megadja magát:

*Es mozdulatlan néma volt s oly
Érzéketlen, mint a kő, melyen ült,
Mint a sötétség, mely red borult.*

Érzései kihálnak, már gondolatai is alant szállnak. A börtön testvére a koporsónak. Vajjon kik ültek rideg kövén, mártír volt-e elődje, vagy haramia talán? Talán soha többé meg nem látta Isten szép világát, pedig:

*Szép a világ, az erdők és mezők,
A bércek és rónaságok, a
Virágok és a csillagok...*

Ó, de itt minden perc örökkévalóság, sohasem éri meg a rab szabadulását. Élve eltemetett a börtön foglya, lelkéből kihalt már az érzés, fejből a gondolat. Rettenetes álom száll reá: felesége jelent meg előtte, s halálát jelentette meg. Ekkor Istent átkozza el a szerencsétlen, ki „átkozott zsarnoknál zsarnokabb” s kéri: „vedd vissza ezt az életet, amelyet mint a lamizsnát dobtál le nekem”. Veszett dühében fejét a falhoz vágja, de nem szabadulhat meg életétől, ez úgy hozzánőtt, mint börtönéhez a sötétség. Tíz hosszú esztendő telt rabságban. Egy kis madár száll a börtön párkányára, annak dala a szabadságot juttatja eszébe. S mikor rabtartója szabadon bocsátja, édes örömeiben attól fél, hogy elveszti esztét, megtévelyül. *A rab* című költemény hőseit a szabadulás reménye élteti, s mikor a sok szenvedés után megszabadul, szíve meghasad.

Arany Toldiját csellel kelepcebe csalják, a vitéz szörnyű zuhanással esik börtönébe. Először mozdulni sem tud, annyira elkábul az eséstől. Szelleme is kábult, álom és ébrenlét ellentéte keveredik benne:

*Nem tudja, mióta, hol, mi okon fekszik;
Ködös ébrenlétből álomba menekszik:
Alma világosság, szén, mozgalom, élet:
Csupa homály, holt, vak, üres az eszmélet*

Arany realizmusa tömören festi az ellentét legfőbb vonásait, az álom mozgalmas fényét és a valóság sötét mozdulatlanságát. Majd Miklós feje felett négy-szögletű nyílás tárul s ekkor:

*Toldi figyel. Lassan mind újraszüremlek
A képzet, az érzet, az eszme, az emlék;*

(Toldi szerelme, V. 27.)

A gonosz Jovodna azzal növeli meg a szenvedését, hogy a testi szenvedéshez Miklósnak lelkét is megkínozza:

*Van-e mátkád otthon? nőd? gyemeked árva?
Soha nem borul az apja sírhalmára!*

(V. 33.)

A legfájóbb pontján akarja megsebezni a rabot: mi lesz szerencsétlen hozzátartozóiból? A börtön Toldinak hatalmas lelkét is rabul ejti. Végasztalan éjben él, az idő jel nélkül száll tova. A világ neki egy sötétség: „Örvényzik alatta feneketlen kétség.” Testét megtöri az örökös sötétség, éhség és szomjúság s már lelkét is örületes árnyék környékezi. Az emberi lelket elnyomja benne a dühös állat, s legjobbkor jönnek szabadítóit, hogy szenvedéseitől megváltás.

Jókai regényeiben a börtönnek és az abban szenvedő hősöknek alakjával gyakran találkozunk. A szerző ezerszínű szemlélete hol idillikus jelenetet rajzol, hol borzalmas szenvedést, ismét másutt humoros helyzetet, majd lázas álomképet vagy romantikus szökést. Jókai művészetét éppen ez a sajátosság teszi halhatatlanná: minden művében újat ad és meglepi olvasóját.

Ifjúkori regényeiben Petőfi nyelve és szelleme nagy szerepet játszik. *A munkácsi rab* című elbeszélése Szilveszterre emlékezteti az olvasót. A szerencsétlen fogoly szomorúan csörgeti bilincset, melynek minden láncszeme egy-egy koporsószezből van kovácsolva. Vajjon mióta viseli láncait? „Van-e még napvilág odakünn? Piroslík-e még az égálja a hajnal költökor? Énekelnek-e még a madarak? Van-e még virág a mezőkön?” (*Arnyképek*, 76. l.) A börtönnek nincsen ablaka, csak a lakóársak, patkányok és kígyók szemé világít. Mikor a lélek kifárad, a rab elalél, s ez a kábultság alvása. Ő, már egyetlen napsugárral, az égbolt egy foltjával is megelégednék a szerencsétlen. De haszontalan ez a vágy, s ekkor elátkozza életét, majd észébe jut leánya, imádkozni kezd, hogy legalább annak boldog életet juttasson az Isten.

A jedikulai rab (*Targallyak*) soha sincsen egyedül tömlőcében: vele vannak álmái, s azokból minden kitelik. Ábrándképei a hata'om, jó ételek, női szépség, majd a bosszúvágy teljességét rajzolják elé. A feledékenység vermében van elzárva, s észébe jut csendes lakása a dobropoli völgyben. „Milyen szép nagy diófák vetettek rá árnyékot. A napnak zöld sugara volt, mikor a leveleiken átszűrődött. Óh milyen kedves volt az a zöld fátyolos napvilág! Óh milyen rettenetes ez a földalatti sötétség!” Ott édesen aludt a sárgavirágos fűben, a méhek kezére és arcára szállottak, itt ijesztő pókok kínozzák. Ébrenlét és álom oly ellentétes, hogy az örületbe kergetheti a rabot.

Az *Arnyképek* szökevénye már megszokta annak gondolatát, hogy börtönéből csak a síron át van szabadulás. Szomorú fogságban csak a pókok s madárkák a vigasztalói. Lelke elmereng, ki tudja merre jár? Ekkor meglát egy legyet, mely a pók hálójában vergődik. Haraggal szökik fel, hogy kiszabadítsa, nem tűrheti a szegény állat fogságát. Trenck Frigyes egérrel barátkozik meg tömlőcében. Ő küzdő hős a börtönök világában: a legszörnyűbb fogság sem töri meg, újra meg újra kitör a rabságból. Ekkor olyan fogdát építenek számára, mely rosszabb a vérpadnál: sírkövét is felállítják benne. Ezen a kövön nyugszik életében, ezalatt halálában. De nem törik meg a hőst, aki egyedül és fegyvertelenül száll szembe a rabtartókkal s ezzel az olvasók szimpátiáját a maga pártjára hódítja. Ráby Mátyás megpróbálja az összes tömlőcöket,

minden testi és lelki szenvedésén átesik a rabságnak. Az olvasó Dantes Edmond harcos alakját látja olykor benne, máskor a megtört szenvedő Fária abbát. A megyei tömlöc szörnyűségei Eötvös leírására emlékeztetnek, de Jókai dróbb kedélye mindezt regényesebben fogja fel, az érdekes elemek ragadják meg figyelmét, s nem a szenvedések mélysége. Ráby szobatársai, a káromkodó és imádkozó rab alakja, s maga Gyöngyöm Miksa inkább érdeklik, mint elérzékenyítik az olvasót. Mikor magányosan szenved a szerencsétlen rab, a szellem és igazság üldözöttjét látjuk benne, ezért indít meg és ezért kell megérnünk a regény végén az erkölcsi igazság diadalát. Garamvölgyi Aladár a szabadságharc áldozata. Fogságában a kedély őrzi meg lelkének egyensúlyát. Nagybátyjának passzív ellenállását ő a börtönben valószínűsíti meg: sohasem veszi igénybe a kedvezményeket, nem kér semmit, s jókedvű fütttyel tréfára veszi a börtönbüntetést. Az ilyen rajz különös voltával meglep, azonban jólesik hinnünk a magyar jókedély és fatalizmus ilyen megnyilvánulásában, s ezért ezt az érdekes változatot is elfogadjuk.

Az illavai fogház leírásában Jókai (*Akik kétszer halnak meg.* II. 127. 1.) örömmel írja, hogy az új rendszer sokkal különb annál, amelyet könyvében rajzol. Most már kedélyesen mondja el a rabok szenvedéseit, a botozást, az chetetlen kenyérnek, a rossz levegőnek hatását, hiszen ez a szomorú korszak elmúlt, s a múltban a szenvedések sem oly fájdalmasak. Jólesik ezeket a sorokat összevetni Eötvös keserű panaszával, hogy a fejlődés szemünkbe tűnjék: „A rabok számára műhelyek vannak berendezve, ahol kedvük és hajlamuk szerint kézimunkát folytatnak; üres óráikban rajzolnak, énekelnek, még hangszereik is vannak, bandában muzsikálnak, minden nap jó és elég ételt kapnak, kenyeret éppen kitűnőt, s vasárnap ahány vallásfelekezet van közöttük, annyiféle pap osztja a maga aklához tartozóknak a lelki malasztot.“

A börtön-idillnek legszebb ábrázolása Béli Aranka és Feriz bég szerelme a szamosújvári tömlöcben. Feriz kezesként maradt Béli né helyett a börtönben. Maga választotta ezt a helyet, mert így közel maradhat Arankához. S most: „Végre egy fődél alatt vannak; o fődél valamivel jobb, mintha egy koporsóban volnának, de nem sokkal, mert o fődél — börtön.“ Csak egy szűk ablakon át láthatják egymást, de ez is nagy boldogság. Hiszen beszélhetnek a jövőről, a boldogságról. Milyen ellentét a való nyomorúsága és az álomvilág szépsége között! „A börtön falai oly szűkek, oly nedvesek, a szűk folyosó alig engedi belé hatolni a világot, de ha az ifjú elkezde beszélni hazájáról, a rózsatermő Damaskusról, szélben ingó pálmáival, meleg napfényes egével, hol a háztetők virággal vannak beültetve, s örökzöld ad árnyat az örök nap ellen. Ilyenkor a leány elfelejté börtönét és azt hívé Damaskus rózsauerdeiben van, s ha ő beszélt a jövőről az ifjúnak, akkor az elfeledé Damaskus rózsaberkeit és azt hívé, hogy a mennyben van.“ (*Törökvilág Magyarországon,* II. 76. 1.)

A magyar irodalom börtönvirágai nemes eszményből, az emberszeretethől fakadtak. Elérték emberbaráti céljukat, részük van abban, hogy a börtönbüntetés kínjai megenyhültek. De megoldották művészi feladatukat is: életet leheltek a francia romantika bebörtönzött hőseinek túlzott lelkivilágába és azt új tartalommal töltötték meg. A szabadságát veszített ember lelkét kitűnően rajzolják s ennek az örök emberi érzésnek művészi formáját találják meg.

A rab első érzése oly erős, hogy elkábul a borzalomtól. Majd a börtön szörnyősége ráébreszti a valóságra. Kínos töprengését káprázatos álmok váltják fel, ezekből bilincsenek csörrenése ismét felriasztja. Ekkor családjá jut eszébe, testi szenvedéseikhez lelki fájdalom járul: nem tud segíteni szerettein, sőt szőgyent hozott rájuk. Ekkor dühöngeni és átkozódni kezd, majd imádság fakad ajkán. Végül teljesen elfásul, minden iránt közömbös lesz.

A rab lelkivilágának ábrázolását a magyar irodalom legnagyobb művészei alkották, remekbe készült miniatűrök ezek, kidolgozásuk egységes, csak az alkotó személyisége ad árnyalati különbséget: Eötvös a jó ember szánalmával, Petőfi lírai szubjektivitással, Arany realizmusával, Jókai derűs kedélyével ábrázolja a fogoly lelkivilágát.

Lengyel Dénes.